

ЙОВКА ТИШЕВА
(София)

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ НЯКОИ
РАЗГОВОРНИ ВЪВЕЖДАЩИ КОНСТРУКЦИИ

Речевата ситуация, конкретните условия, при които протича всеки комуникативен акт, оказват влияние върху речевото поведение на участниците в този акт. Комуникативната стратегия на говорещия, желанието му чрез речта си да въздейства по определен начин върху слушателя или някое друго лице диктува избора на езиковите средства за постигане на желания ефект. Затова за адекватния анализ на речевите единици е необходимо да се разглеждат не само граматическите им особености, но и редица екстралингвистични фактори, които до голяма степен обуславят тяхната структура и семантика – анализ по модела:

"в конкретни условия – конкретен говорещ – казва"
(кога, къде, пред кого) (кой, с каква цел) (какво, как)

Изследването на всички фактори от речевата ситуация, влияещи върху структурирането и функционирането на съответните речеви единици, изисква комплексен подход, със средствата на прагматиката, психолингвистиката, социолингвистиката и др. В настоящата работа вниманието е

съсредоточено върху структурните и семантичните характеристики на конкретен тип изказвания, разгледани и във връзка с комуникативните цели на говорещия. Ситуациите, в които тези изказвания са подходящи, допустими или не, особеностите при употребата им от различни говорители (с различни езикови познания, с различна комуникативна компетентност и т. н.) биха могли да бъдат обект на самостоятелно проучване.

Обект на анализ в предлаганата разработка са такива структури, които включват като първи свой елемент глаголите *видя, гледам, чуя, слушам* и *чакам* в императив. В такава позиция могат да се употребяват и други глаголи (например *зная, разбирам, мисля, вярвам*), но те се различават по функция от посочените по-горе и затова трябва да се проучат самостоятелно.

Изборът на термина "въвеждащи конструкции" за анализираният тук елемент е мотивиран преди всичко от структурните им особености – те стоят в абсолютното начало на изказването и "въвеждат" същинската му, информативно натоварена част. Пред тях в началото на изказването може да стои само обръщението – като специализирано средство за еднозначно насочване на съобщението към адресата му. Глаголните въвеждащи конструкции също по специфичен начин служат за връзка с адресата и това ще бъде изяснено по-подробно в изложението.

Терминът "въвеждащи думи, изрази и изречения" използва Й. Пенчев и с него означава елементи на изречението, които не са негови синтактични части, а "... изразяват отношението на говорещия към това, за което се говори, общата оценка на съобщението, или съдържат указания за неговия източник, връзката му с други съобщения или с по-широкия речев контекст". (Пенчев, 1966, с. 15) Анализираният тук въвеждащи конструкции нямат такъв широк семантичен спектър. Интересно е, че в Граматика на съвременния български книжовен език (ГСБКЕ) същият автор отнася тези елементи вече към групата на вмстнатите конструкции, и по-

точно – към оценъчните предикатни изрази, "... които влизат в състава на изречението, без да образуват с него сложно изречение" (ГСБКЕ, с. 246) и служат за "... съсредоточаване на вниманието върху отделни думи или върху цялото изречение" (ГСБКЕ, с. 247).

В своето изследване за частиците в българската книжовно-разговорна реч Й. Маринова отбелязва и глаголите *видя, чакам* в императив, като посочва, че формите им са се десемантизирали (Вж. Маринова, 1991, с. 91). В. Станков също обръща внимание на тези форми и достига до извода, че "... при някои глаголи като *гледам, видя, чакам* и др. формите за повелително наклонение... фактически са се изпразнили от съдържание и се употребяват – подобно на междуметия – с цел да се привлече вниманието... Понякога такива глаголи се употребяват и без особена експресия – само за привличане на вниманието" (Станков, 1981, с. 88).

Този извод се потвърждава и от наблюденията на Ив. Бояджиева върху транспонирано употребените повелителни форми на глаголите *гледам, слушам, видя, чуя* и *чакам*. Авторката посочва, че тези форми изпълняват функция на обръщения в рамките на изказването и "Възможността за поемане на тази неспецифична за глагола функция е въз основа на семантичния признак "пряко обръщане", присъщ на модалното значение на повелително наклонение в пряка употреба" (Бояджиева, 1983, с. 389).

Последният извод – за функционирането на тези глаголни форми като обръщения – се нуждае от някои уточнения, свързани с оценка на контекста и ситуацията, в които са възможни такива транспозиции. Ако адресатът е вече определен – в изказвания, които не са първа реплика от диалог, и адресатът е идентифициран с предходното изказване; с паралингвистични средства; от самата ситуация, при включването само на двама участници в нея – посочените глаголи биха могли да изпълняват функцията на обръщения. Ако в конкретна ситуация адресатът е елемент от множество

слушатели (един, двама или повече, но не и цялото множество) и първата реплика от диалога/полилога е оформена само с глаголен въвеждащ израз, това изказване не е достатъчно еднозначно адресирано. С други думи, не може да се говори за пълно функционално съвпадение между императивните глаголни форми и имената във функция на обръщение. Освен това употребата на глаголен или на именен израз в такава позиция е мотивирана от различни семантични и прагматични фактори, които също трябва да бъдат отчетени и самостоятелно проучени.

Прегледът на мненията по въпроса показва, че глаголните императивни въвеждащи конструкции притежават следните особености: във формално отношение – глаголите са в определена морфологична форма; имат възможност за свързване с други думи, но не образуват самостоятелен предикативен център; в семантично отношение – глаголите участват в такива конструкции само с някои от своите лексикални значения, а в някои случаи дори са десемантизирани; във функционално отношение – чрез обръщане към събеседника служат за привличане на вниманието и/или за подчертаване на логическата важност на изречението.

Появата именно на глаголите *видя, гледам, чуя* и *слушам* в такава позиция не е случайна. За пълноценното реализиране на комуникативния акт е необходимо участниците в него да възприемат слухово предаваната информация (да се чуват, да се изслушват). В "класическия" си вариант речевата ситуация предполага и визуален контакт между говорещия и слушателя (те да се виждат един друг). Изходният, първичният модел за употребата на посочените глаголи в абсолютното начало на изказването може да се свърже със стремежа на говорещия да даде определени указания за поведението на слушателя в хода на речевия акт. Императивната форма придава категоричност на тези указания. Най-близо до тази базисна структура са изказванията с глаголи за слухово възприемане – *Чуй/ Слушай, ще ти кажа нещо* = Активизирай слуха си, за да възприемеш

моето съобщение. С включването на съюз след глаголната императивна форма настъпват някои промени в семантиката на изказването – *Чуй/ Слушай да ти кажа нещо; Чуй/ Слушай какво ще ти кажа* – цялото изказване, а не само първият глаголен елемент, може да се разглежда като въвеждащо спрямо следващите го изказвания; вътре в изречението се реализират субординативни отношения между главно изречение със сказуемо-глагол за сетивно възприемане и подчинено обстоятелствено за цел или допълнително изречение за означаване на възприемания обект.

В такава позиция и четирите глагола за сетивно възприемане могат да се разглеждат като близки по значение до глагола *внимавам*. Активизира се част от лексикално-семантичната структура на глаголите (гледам, слушам внимателно), подкрепена и от директивата на говорещия, който изисква слушателят да се съсредоточи върху следващото изказване. Възможно е този елемент да е експлициран във въвеждащата конструкция – *Чуй/ Слушай внимателно какво ще ти кажа*, но **Виж внимателно; ще ти кажа нещо; *Виж внимателно какво ще ти кажа* – глаголът е със значение "зрително възприемане" и означава необходимост от активизиране на слушателя с цел възприемане на обект, достъпен за зрението, например писмен текст или някаква ситуация от действителността – *Виж внимателно какво е написано тук; Гледай внимателно какво ще стане* или (само при глагола гледам) *Гледай да не паднеш; Гледай да не закъсняваш* = *Внимавай*, за да не се случи нещо лошо за тебе (означено в да-изречението).

Употребата на глаголите *видя* и *гледам* като въвеждащи думи е много често явление и в ситуации, когато между говорещ и слушател няма пряк визуален контакт, например при разговор по телефона. В такива случаи може да се говори за абсолютна десемантизация на думите от въвеждащата конструкция.

Интересно е мястото на глагола *чакам* сред останалите

глаголи, оформящи такива въвеждащи конструкции. Макар в речниците да се отделят значения, присъщи само на повелителните му форми – "Не почвай, спри, стой; има търпение, потърпи" (Речник на съвременния български книжовен език, с. 599), те всъщност могат да се разглеждат като реализация на основното значение на глагола, модифицирано от наслагването на граматическите значения, присъщи за императива – "Стоя, намирам се някъде, докато стане нещо, за което предварително зная, че ще стане" (Речник на съвременния български книжовен език, с. 599) или "Намирам се някъде и съм с насочено внимание, с насочени мисли през цялото време, ... докато стане нещо..." (Димитрова, Спасова, 1980, с. 673).

В изказвания от типа *Чакай да ти кажа нещо; Чакай, ще ти кажа всичко* с въвеждащата конструкция говорещият отново дава указания на слушателя какво трябва да бъде поведението му – *чакай* = не предприемай нищо, не прави нищо друго, а съсредоточи вниманието си върху моето съобщение. Докато с глаголите за сетивно възприемане се изразява необходимост (според говорещия) слушателят да активизира определени свои сетива с цел получаване на информация, с глагола *чакам* се дава по-обща директива – забрана за всякакви действия освен тези, които са свързани с ефективното участие на слушателя в речевия акт. Основата на изказвания с въвеждащ глагол *чакам* може да се търси в конструкции от типа *Чакай, за да чуеш какво ще ти кажа; Чакай – така ще чуеш какво ще ти кажа; Не прави нищо друго, а слушай какво ще ти кажа*.

Макар и да включват глагол в състава си, въвеждащите конструкции не представляват самостоятелна предикативна единица в рамките на изказването. Те нямат синтактична функция; притежават само комуникативна функция, свързана с изразяване на отношението на говорещия – в разглежданите случаи – отношението му към слушателя, към неговото поведение в хода на комуникацията. Тази функция въвеждащите

конструкции реализират благодарение на различни фактори – лексикално значение на изграждащите ги елементи, съчетано с граматическото значение на императива, позиция в началото на изказването, където обикновено стоят изразите, с които се адресира съобщението и т. н.

По принцип в такива конструкции глаголите не пазят възможностите си за съчетаване с различни съюзи и съюзни думи. Като сказуеми на главно изречение глаголите за сетивно възприемане управляват изречения, въведени със съюзите *че* и *да*, с въпросителни думи и частици, с относителни думи. Когато функционират като елементи от въвеждащи конструкции, тези глаголи се свързват само с да-конструкции, с въпросителното наречие *какво* или следващото ги изречение може да е въведено безсъюзно – *Чуй/ Слушай да ти кажа нещо* – реализира се типичното за да-изреченията значение "иреално, предстоящо действие"; по-рядко – *Виж/ Гледай да ти кажа нещо* – между въвеждащия израз и да-изречението може да има пауза, сигнализираща по-голяма самостоятелност на елементите от израза; *Чуй/ Слушай/ Виж/ Гледай какво ще ти кажа* – *какво* функционира като част от същинското съобщение на говорещия, заема позицията на допълнението в изречението с глагол за речева дейност; *Чуй/ Слушай/ Виж/ Гледай какво, ще ти кажа нещо* – *какво* е елемент от въвеждащата конструкция, а съобщението на говорещия се въвежда безсъюзно, след пауза, която разделя двата елемента от изказването (които са и с различна функционална натовареност). В случая *какво* няма типичната за въпросителните думи функция; *какво* е изразител най-общо на идеята за признаковост, за насочване на вниманието на слушателя към предмети и ситуации, за чиито признаци говорещият вече има някаква информация.

Ако след глаголите за сетивно възприемане се включи че-изречение, променя се семантиката на цялото изречение – *Виж, че му казах истината* = Ето, направих нещо, което планирах и в реализирането на което ти се съмняваше;

Слушай, че той разказва за неща, които ние едва ли ще видим – с че-изречението се посочва причината за съсредоточаване на слушателя върху речевата ситуация; *Слушай/ Гледай (ти), че той казва истината* – изразява се учудване от факта, представен в че-изречението; *Слушай/ Гледай внимателно, че нямам намерение да обяснявам втори път* = *Слушай/ Гледай внимателно, защото ако не го направя, няма да разбереш, ще трябва да обяснявам отново, а аз не го искам* – в изходното изречение глаголите от въвеждащата конструкция реализират прякото си значение "сетивно възприемане".

Въвеждаща конструкция с *чакам* може да се свърже със следващото я изречение безсъюзно или чрез подчинителния съюз *да*, който носи обаче известна финална семантика – *Чакай да ти кажа нещо* = *Чакай, за да ти кажа нещо; Чакай, ще ти кажа нещо*.

Разглежданите тук конструкции функционират като първи елемент от конкретна реплика. След тях се включва същинското съобщение. Преди самото съобщение обаче говорещият може още веднъж да експлицира своето намерение да съобщи нещо, като след въвеждащата конструкция включи изречение с модално значение "предстоящо действие" и оформено с перформативен глагол за съобщение – от типа "казвам, съобщавам":

<i>Чуй, ще ти кажа нещо</i>	}	<i>Аз проучих материалите</i>
<i>Виж какво, ще ти кажа нещо</i>		<i>и смятам, че изводите</i>
<i>Слушай да ти кажа нещо</i>		<i>са прибързани...</i>

В случаите, когато изказването е изградено по модела "въвеждаща конструкция – същинска информация, предадена чрез безсъюзно изречение", въвеждащите конструкции служат само за установяване на контакт със слушателя. Ако обаче съобщението е оформено по друг начин, настъпват някои изменения във функцията и значението на императивните глаголни форми – *Виж да не си забравил билетите* → *Виж дали билетите са у тебе* – *виж* = *гледай*, за да провериш; глаголят за зрително възприемане запазва лексикалното си

значение; *Виж какво иска той* – виж = разберй, научй; *Чуй какво иска той* – глаголът в императив запазва лексикалното си значение в рамките на изказването; чуй = изслушай, за да научиш нещо. По принцип за желанията или намеренията на някое лице научаваме, като го изслушаме, т. е. получаваме информация в резултат на слухово възприемане, не просто когато видим някого, а когато го изслушаме. В този смисъл изказването с *чуй* е по-близо до действителността (по-детайлно отразява поведението на адресата), за разлика от конструкцията с *виж* – глаголът е десемантизиран, представя по-обобщено указанието на говорещия за поведението на адресата; вероятно това е една от причините за по-голямата фреквентност на изказванията с въвеждащ глагол *виж*.

В някои случаи промените в семантиката на изказването са свързани с темпоралните и/или модалните характеристики на изречението след въвеждащата конструкция – *Виж/ Гледай какво ще стане* = Чакай, за да получиш чрез зрението си информация за нещо; *Виж/ Гледай какво стана* = адресатът чрез зрението си ще възприеме резултата от минало действие; проявява се и емоционалното отношение на говорещия към този резултат (одобрение, изненада, недоволство и т. н.). Със същата характеристика е и изказване от типа *Виж/ Гледай каква стана тя/ работата; Виж/ Гледай каква излезе тя*. Почти като фразеологизъм, изразяващ емоционалното отношение на говорещия към бъдещо, настоящо или минало действие, функционира изразът *Виж/ Гледай какво става (тогава)* – *"Купуваме си биричка, хвърляме кюфтенцата на скарата и... гледай какво става!"* Изобщо, аспектуалните, темпоралните и модалните особености на такъв тип изказвания, както и взаимодействието им с предходните изказвания, трябва да бъдат разгледани задълбочено в самостоятелно изследване.

Вече беше спомената възможността на въвеждащите конструкции с *видя, гледам, чуя, слушам* и *чакам* да разширяват състава си чрез включване на обръщения, изразени

с имена и/или частици, на въпросителната дума *какво*. Освен наречието *внимателно* и синонимите му (*добре, хубаво* и под.) в тези конструкции много често се срещат наречията *сега* и *малко*. С наречието *сега* говорещият визира конкретно времето на речевия акт; това е и моментът, с който говорещият свързва реализирането на действието, представено с императивната глаголна форма – *Виж сега какво ще ти кажа; Гледай сега, аз проверих резултатите и не открих грешки; Чуй сега какво мисля аз; Слушай сега, да се разберем предварително, за да няма сърдити по-късно; Чакай сега да ти обясня*. В такава позиция може да се употреби и наречието *тогава*. С него обаче говорещият не означава минал (спрямо речевата ситуация) момент, а показва, че изказването му е резултат, отговор на предходна реплика, показваща най-общо неосведоменост на слушателя – *Не знаеш как да постъпиш... Добре. Виж тогава какво ще ти кажа от собствен опит...; Но аз не знаех нищо за този разговор... Чакай тогава да ти обясня как стана...*

Наречието *малко* най-естествено се свързва с глагола *чакам* (рядко с *чуя, слушам*; възможен е и предложен израз – *за малко*). Така говорещият фиксира колко ще продължи ангажираността на слушателя само с речевата ситуация (и съответно забраната за други действия, които не са свързани с нея) – *Чакай малко, ще ти обясня всичко; Чакай малко, ти не разговаря ли вече с него?* – говорещият изразява и предположение, че действието се е реализирало; *Слушай/ Чакай още малко, не съм ти разказала най-интересното* – говорещият представя и причината, мотивираща неговото изискване към поведението на адресата.

Всички автори, които разглеждат този тип глаголни въвеждащи конструкции, посочват, че те служат за привличане на вниманието на събеседника. Както показахме вече, говорещият дава и конкретни указания за активността на слушателя като участник в речевата ситуация. За много от носителите на българския език тези конструкции до голяма

степен са фразеологизирани, елементите им са десемантизирани. Ако в изказването е включено обръщение (с което адресатът е назован и следователно вече е поел ролята на активен участник в речевия акт), контактната функция на въвеждащите конструкции избледнява. В такива случаи разглежданите изрази придобиват друга, чисто прагматична функция. Те сигнализират, че един от участниците в речевата ситуация поема функцията на говорещ; показват желанието му да направи съобщение. Говорещият ги използва чисто формално – като знак за начало на своето изказване.

Често с включването им в изказването говорещият всъщност се стреми да отложи началото на същинското съобщение – за да спечели време и да обмисли по-добре репликата си, да отложи съобщаването на нещо неприятно и т. н. Употребата на въвеждащите конструкции е обусловена от конкретни цели на говорещия, но те са свързани с неговото собствено поведение в хода на комуникативния акт, а не с това на слушателя. В такива случаи той се стреми максимално да удължи въвеждащата конструкция, включвайки имена, наречия, частици в нея:

<i>Ами, Иване, виж какво сега,</i>	/	<i>аз нали ти казвах,</i>
<i>Абе, Иване, гледай сега,</i>		<i>че това е трудна</i>
<i>Ами, слушай какво бе, Иване,</i>		<i>работа... Абе, с две</i>
<i>Иване бе, чакай малко сега,</i>		<i>думи – не става.</i>

Наблюденията показват, че като същински въвеждащи конструкции (само с комуникативно-прагматична натовареност в рамките на изказването) могат да се определят следните структури:

– формите *виж, гледай, чуй, слушай* и *чакай*, които са десемантизирани и деимперативизирани (Потвърждават се изводите на Ст. Петрова и М. Кралева за самостоятелния лексикално-граматически статус на тези форми в резултат на десемантизацията и деимперативизацията им. Вж. Петрова, Кралева, 1990).

– структурите с тези глаголни форми са отделени

интонационно, с паузи от другите елементи в изказването. Интонационната самостоятелност е свързана с различната комуникативна функция на елементите в изказването. Въвеждащите конструкции са средство за установяване на контакт със събеседника, следващото ги изречение е същинското съобщение или (ако е с перформатив за съобщение) декларация за намерението на говорещия да съобщи нещо.

– поради десемантизирането на глаголите въвеждащите конструкции не образуват отделен предикативен център в рамките на изречението. Следващото ги изречение се включва директно, без посредничеството на съюзи или съюзни думи, в изказването.

ЛИТЕРАТУРА

Бояджиева, 1983: Бояджиева, Ив. Транспозиции на императива. Български език, 1983, кн. 5.

Димитрова, Спасова, 1980: Димитрова, М., А. Спасова. Синонимен речник на съвременния български книжовен език. С., 1980.

Маринова, 1991: Маринова, Й. Непълнозначна лексика в българската книжовно-разговорна реч (За някои особености на частиците). В: Проблеми на българската разговорна реч. Велико Търново, 1991.

Пенчев, 1966: Пенчев, Й. Въвеждащи и вмътнати думи и изрази в съвременния български книжовен език. С., 1966.

Петрова, Кралева, 1990: Петрова, Ст., М. Кралева. Специфична употреба на повелителните форми на някои глаголи в разговорната реч. В: Проблеми на социолингвистиката. III. С., 1990.

Станков, 1981: Станков, В. Стилистични особености на българския глагол. С., 1981.

Грамматика на съвременния български книжовен език. Т. III. Синтаксис. С., 1983.

Речник на съвременния български книжовен език. Т. III. С., 1959.